
STAROČESKÁ SMRT

FRANTIŠEK VŠETIČKA

OLD-BOHEMIAN DEATH

The Old Bohemian poem Death belongs to the sphere of works with the theme of memento mori, which was already expressed by its theorem-theme. The poem has a two-part stroph and includes a distinct introduction and finale. The essence of the poem is created by the passage of the world and the passage of the soul. The entire composition is built on an octavic principle.

Keywords: theorem-theme, strofa, introduction, final, passage of the world, passage of the soul, octavic principle

Smrt a spění člověka k smrti je odedávňý námět mravokárné literatury. Jeho šíři a složitost výstižně vyjádřil Roman Jakobson: „Smrt, její všemohoucnost a vztah člověka k ní je oblíbeným mezinárodním tématem básnictví a výtvarného umění v středověku. Mnohotvárné jsou formy ztělesnění tohoto tématu – lyricko-didaktické úvahy o nevyhnutelné, všudypřítomné a nepřemožitelné smrti, povídání o odchodu duše z těla, o smrtelných a posmrtných mukách nekajících se hříšníků, o posvátné smrti spravedlivých, lyrické nářky duše k tělu v hodině smrti nebo po ní, vyprávění o zápase dobrých a zlých duchů o duši nebožtíka a o božím soudu nad duší, konečně disputy života se smrtí a duše s tělem, ústní a dokonce i v listech.“ (Jakobson 1995: 328)

Zcela zákonitě se toto téma objevuje také v staročeské poezii.⁽¹⁾ V podobě memento mori, v podobě pocitu marnosti pozemského života, se vyskytuje v nejednom básnickém díle, např. ve skladbě *O nebezpečném času smrti* a v básních *Pravda* a *Smrt*. Poslední z nich má ústřední námět vyjádřen v koncovkách některých strof:

1 Všechny zde citované verše pocházejí z knihy *Česká středověká lyrika* (Lehár ed. 1990).

smrt jest naše osuda (v. 24)

smrti na sě žádajíc (v. 56).

Stejně tak jinými slovy v koncovce 1. strofy:

život mi žáden nenie (v. 8).

Báseň *Smrt* zahrnuje navíc větu-téma. Básník ji vložil na začátek 2. strofy:

Smrt ke mně veždy pospiechá (v. 10).

Věta-téma ve zhuštěné zkratce sděluje námět díla.

Báseň je složena z dvojdílných strof o schématu 8a8a8a7b/8c8c8c7b. Dvojdílnosti strof odpovídá i její syntaktická stavba. Každá strofa je nejen dvojdílná, ale je také v posledním verši (sedmislabičném) pointována:

život mi žáden nenie (v. 8)

žeť i s tělem zahyne (v. 16)

dadúc hříšnú odplatu (v. 64).

Dvojdílný charakter strof je v staročeském básnictví poměrně častý, viz např. *Ach, toť sem smutný i pracný* nebo makarónskou píseň *Detrimentum pacior*.

První strofa básně, tvořící introdukci, je neobyčejně jednotná. Tato jednotnost se projevuje především v prvních třech verších, spjatých substantivem *radost* (a jeho adjektivní odvozeninou). Ve všech třech verších má toto abstraktum shodné postavení – představuje vždy třetí a čtvrtou slabiku:

Což smrt *radosti* podává
podlé *radostného* práva,
tať mne *radost* všě ostává
pro žalostné vzdýchanie.

Radost se tušením a hrozbou smrti vytrácí, ve zbývajícím textu je proto připomenuta jen jednou, a sice až ve vzdálené sedmé strofě:

nebeskéť *radosti* zbude (v. 54).

I postavení tohoto substantiva ve verši je přibližně shodné – nepředstavuje sice stejné sylaby, ale nachází se obdobně uprostřed verše.

Radost lidské bytosti je však ohrožena už od prvopočátku, už čtvrtý verš skladby konstatuje *žalostné vzdýchanie*. Trojice radostného pocitu je tak v introdukční strofě jednoznačně uzavřena svým doprovodným protějškem.

Finále básně je v porovnání s introdukcí dvojstrofové. Mluví se v něm obrací k Panně Marii. Oproti předchozímu textu má finále částečně mariánský charakter.

Hlavním tématem finále je žalost, s níž se mluvčí obrací k Panně Marii. V textu je pocit žalosti dvakrát zvýrazněn v rýmové pozici, v každé strofě jedenkrát:

Auvech, běda té žalosti! (v. 65)

pro niž dušě žalost má (v. 76).

Oba verše jsou exponované – první zahajuje finále, druhý uzavírá pasus duše (o něm níže).

Rýmová sféra není však ve finále tak jednoznačná. Souzvuk v sedmislabičných verších *žalost má* – *Maria* není rýmem, ale asonancí, kterou básník nahradil zvukovou spodobou mezi *má* a *Ma(ria)*. Nejspíše jde o autorský záměr, který chce ozvláštnit finální postavu – *matku božieho syna*. V neposlední řadě jde u Mariina jména o explicit, jenž má spolu s finále vždycky svá zvláštní práva na výjimky a odchylky.

Mezi introdukcí a finále tak panuje jisté napětí. V introdukci je řeč převážně o radosti (byť *radost* všě *ostává*, tj. opouští), kdežto finále (a zdaleka nejen ono) je ve znamení žalosti. Napětí mezi oběma je nejen sémantické, ale také morfologické: *radost* – *žalost*. V sedmé strofě básník oba tyto krajní pocity bezprostředně, tj. ve verších následujících za sebou, konfrontoval:

Nejednat' jí žalost bude,

nebeskéť radosti zbude (v. 53–54).

Citované dvojverší jeho tvůrce navíc dvakrát zvýraznil, a to na začátku veršů – dvojím *ne* a trojslabičností vstupního výrazu (sémanticky je závažné, že oba jsou různého slovního druhu).

Mezi introdukcí a finále vložil básník dvě pasáže, z nichž první se vztahuje k světu a druhá k duši. Svět je prostor, v němž se marnost pozemského života odehrává. Pasáž zahrnuje 13.–28. verš, má tedy celkem 16 veršů. Pojem svět se v ní vyskytuje čtyřikrát, z toho třikrát na začátku veršů:

Svět rozličné činy hodí (v. 13)
světe, ktož sě k tobě vine (v. 17)
Světa ve mdlobě dobudem (v. 21)

Před třináctým veršem, tj. před začátkem pasáže, se pojem svět nena-chází, po této pasáži rovněž ne.

Pasáž o duši je rozsáhlejší, navíc má dvě varianty. První varianta zahrnuje celou druhou strofu, 9.–16. verš. Tato varianta má charakter předznamenání, neboť druhá je podstatně rozměrnější. Už v první variantě je stěžejní pojem zdůrazněn tím, že se vyskytuje na začátku verše:

dušě kázní nemine (v. 12).

Předznamenání pak spočívá v důrazu na nepřímém sepětí těla a duše – lidské tělo zaniká, duše, byť narušená, setrvává:

Svět rozličné činy hodí,
a ty činy život vodí,
jimiž dušici uškodí,
žeť i s tělem zahyne (v. 13–16).

K plnému pochopení předznamenání přispívá však ještě přesahující sedm-náctý verš:

světe, ktož sě k tobě vine.

Druhá varianta pojmu duše zabírá podstatnou část druhé poloviny básně, konkrétně verše 45–76. Zahrnuje tedy celkem 32 verše, což je čtyřnásobek jeho první varianty. Zmíněný čtyřnásobek koresponduje se čtvrtým výskytem pojmu duše v této variantě, děje se tak ve verších 47, 58, 66 a 76. Výraznější postavení má tento pojem v prvních dvou verších, neboť se v nich objevuje na začátku veršů:

Dušička ponese viny (v. 47)

dušičkať se nezasměje (v. 58)

Anonymní tvůrce básně je zručný rýmotvůrce (viz např. v druhé strofě *smiecha, pospiechá, hříecha*). Avšak stejně tak jako akcentuje konec verše, zdůrazňuje zvukově i jeho začátek, tj. vytváří čelní rým. Pojem svět se objevuje na začátku třikrát, stejně tak pojem duše a posléze i stěžejní pojem smrt:

Smrt ke mně veždy pospěchá (v. 10)

smrt jest naše osuda (v. 24)

smrti na se žádajíc (v. 56).

Zajímavé je především postavení prvního a posledního pojmu smrti, neboť se nachází jako desátý od začátku a jako devátý od konce básně, což je v celku skladby téměř shodné postavení. Za zvláštní pozornost však stojí skutečnost, že každý ze stěžejních pojmů (smrt, svět a duše) se vyskytuje v postavení čelního rýmu třikrát – tři základní pojmy třikrát. Jde o dílčí numerickou souhru, která je převrstvena celkovou číselnou souhrou, o níž bude ještě řeč.

Oba pasy (pasus světa a duše) končí vnitřním sedmislabičným veršem:

kde ty můžem nalézt? (v. 28)

pro niž duše žalost má (v. 76).

Pasus světa a duše začínají pak prvním veršem druhé půle strofy:

Svět rozličné činy hodí (v. 13)
 Tepruv přijdem v své dědiny (v. 45).

Oba pasy jsou navzájem spjaty také strofickým přesahem. Pasy světa mezi druhou a třetí strofou:

žeť i s tělem zahyne, (v. 16)
 //
 světe, ktož sě k tobě vine (v. 17).

Pasus duše je svázán přesahem mezi šestou a sedmou strofou:

a na tělo vžaluje (v. 48)
 //
 řkúc: „Prokleté hříšné tělo (v. 49)

Mezi pasem světa a pasem duše je přitom kontrastní vztah, neboť svět patří k jevům vnějším, kdežto duše k jevům nejvnitřnějším. Pro tento protiklad je závažná i následnost pojmů – duše je nejen poslední, ale také rozhodující. Kontrastní vztah mezi pasem světa a pasem duše je obdobný vztahu mezi pojmy radost a žalost.

Kategorii světa zdůraznil básník proto, že v něm se spění k smrti odehrává. Svět je tedy zároveň záležitost prostorová, byť v daném případě má prostor pouze abstraktní, nekonkretizovanou podobu. Duše, u autora převážně dušička, je v popředí jeho zájmu posléze proto, že ona jediná po záhubě člověka zde pozůstává, setrvává. Proto také dostává v básni větší prostor, je jí věnována větší pozornost. Duše nejen zůstává, ale je také antropomorfizována, může jako jediná promlouvat:

řkúc: „Prokleté hříšné tělo,
 cos dle zaviniti smělo!
 Pro tvé tak nesličné dielo
 jsem milosti strádajíc“ (v. 49–52).

Celou báseň založil její tvůrce na oktadickém principu, neboť oktád je v ní několik. Báseň má osmiveršovou strofu a celkem osmdesát veršů. Z toho introdukce je osmiveršová a každá strofa zahrnuje šest veršů o osmi sylabách. Tyto sylaby jsou navíc patřičně podtrhávány, poněvadž po trojici osmislabičných veršů následuje vždy verš o sedmi sylabách. V druhé polovině strofy se toto slabičné schéma opakuje. A v celé básni se tak děje osmkrát.

Zbývající oktády mají násobkový ráz: pasus světa se rozprostírá na 16 verších (2×8). Pasus duše, rozvržený do dvou variant, zahrnuje 40 veršů (první varianta 8, druhá 32 veršů, tj. 4×8). Konečně mariánské finále má celkem 16 veršů (2×8). Oktád je celkem osm, tento soulad dostatečně stvrzuje stavebnou jsoucnost tohoto druhu.

Oktadický princip spolu s trojicí stěžejních pojmů třikrát se vyskytují v postavení čelného rýmu jednoznačně naznačují, že tvůrce básně byl nemalého artistního založení. V tomto smyslu měl velice blízko k autorovi *Legendy o sv. Kateřině*.

Výjimečnost oktadického principu básně o smrti spočívá v tom, že se jako neobyčejně složitá tektonická struktura objevuje už ve formujících se počátcích českého písemnictví. K existenci a působnosti tohoto komplikovaného principu přistupuje ještě zmíněná ternarita stěžejních pojmů. Výskyt obou numerických stavebných tendencí představuje zároveň nepřímý důkaz, že staročeská literární produkce byla ve své době nepochybně hojnější, neboť jenom početnější tvorba dává předpoklad k strukturovanějšímu a propracovanějšímu sugestivnímu literárnímu tvaru.

Číslo osm nepatří do okruhu běžných sakrálních čísel, o to byla jeho volba anonymním básníkem významnější a cennější, poněvadž se neopírala o zaběhaný a zafixovaný numerický stavebný úzus. V každém případě dobové námětové prvky z oblasti mementa mori oktády a dílčí ternarita umně spojily v soudržný a působivý básnický celek. Třeba dodat, že v celek až artistní.

doc. PhDr. František Všeticka, CSc.

Dělnická 29

779 00 Olomouc 9

fvseticka@seznam.cz

LITERATURA

JAKOBSON, Roman

1995 *Poetická funkce* (Jinočany: H & H)

LEHÁR, Jan (ed.)

1990 *Česká středověká lyrika* (Praha: Vyšehrad)

RYWIKOVÁ, Daniela

2016 *Speculum mortis. Obraz Smrti v českém malířství pozdního středověku*
(Ostrava: Ostravská univerzita)

VŠETIČKA, František

1996 *Stavba dramatu* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)